

2442

2443

2444

2445

2446

2447

84

U-26

21
55

2003

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

"CILIGIA" BOOK STORE
57 La Belle Ave., H. P.
DETROIT, MICH.

Մ Ի Ն Ա Ս Ջ Ե Ր Ա Ջ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Խ Ն Դ Ի Ր

ՎԵՆԵՏԻԿ
Ս Ո Ւ Ր Բ - Ղ Ա Ջ Ա Ր
1917

10117

6176
41 q

Մինաս Չերազ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պ. Սարուխան 1912ին Թիֆլիսի մէջ հրատարակեց իր Հայկական Խնդիրն և Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում՝ ընդարձակ երկասիրութեան առաջին հատորը։ Կարդացի այս համբերատար, բաւական խղճամիտ և գրէթէ անաչառ ուսումնասիրութիւնը, որ, կուսակցամոլ գրչակներու ժահրէն ալ գերծ, մեծ պատիւ կը բերէ հեղինակին։ Ունէի սակայն ինչ ինչ դիտողութիւններ, և որոշեցի յաջորդ հատորին սպասել, երկուքին ալ պատասխանելու համար միահաղոյն։ Այդ հատորը լոյս չը տեսաւ ցարդ, և գուցէ ներկայ աշխարհածուփ պատերազմը աւելի յետաձգէ անոր հրատարակումը։ Ուստի, առանց այլ ևս յապաղելու, կ'ուզեմ լուսաբանել հեղինակին քննադատած գլխաւոր կէտերը, իբր միակ անհատը որ դեռ ողջ մնացած ըլլայ Ներսէս Վարժապետեանի գործակիցներէն, Պէրլինի հայ պատուիրակութեան անդամներէն և նոյն իսկ 1878ի Վեհաժողովին մասնակցողներէն։

Պ. Սարուխան կը գրէ թէ ուս-թրքական պատերազմին առթիւ հրատարակուած պատրիարքական շրջաբերականը «Ներսէսի այն ժամանակի թիւրքամոլութեան կոթողն է համարվում»։

Իբր Հասգիւղցի և Վարժապետեան ընտանիքին գրէթէ դրացի, կրնամ ըսել թէ ոչ ոք ինձ

չափ մօտէն ճանաչած է այդ յաւերժայիշատակ ազգապետը, այն հին տարիներէն սկսեալ ուր «տիրացու Պօղոս» կը կոչուէր և Ետիգուլէի Ս. Փրկչեան որբանոցին հայկաբբանութեան դասաւ տուն էր, մինչև Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին վրայ վախճանիլը: Ներսէս վարժապետեան «Թիւրքամոլ» չ'է եղած երբեք, ոչ «այն ժամանակ» և ոչ այնուհետև: Նա եղած է պատեհական, և պատեհականութիւնը միակ քաղաքականութիւնն է որ յարմարի տկար ազգերու: Եղէգի քաղաքականութիւնն է այն, որ կը ծռի ամենի քամիին առջև, այլ յետոյ նորէն կը ցցուի: Մատթէոս պատրիարք իզմիրեան կաղնիի քաղաքականութիւնը փորձեց, և արդիւնքը եղաւ ընդհանուր կոտորած:

Պատերազմի տարիները միշտ ամենէն ահաւոր տարիները եղած են Տաճկաստանի Հայերուն համար: Գազանացած բռնաւորներու չարիքներէն զերծ մնալու համար, անոնք ստիպուած են հաւատարմութեան ցոյցեր շուայել և նոյն իսկ «հրէշտականման թագաւոր» անուանել ինչ որ «հրէշանման թագաւոր» պիտի կոչէին եթէ ազատ ըլլային: Վարժապետեանի շրջաբերականը արդարև դատաւիտութեամբ ուսաստէրներէն, հայ թէ օտար. այլ երբ իրեն յայտնեցի զայս, պատասխանեց. «Այդ քննադատները խելահաս մարդիկ ըլլալու չ'են, քանի որ չ'են կրցած ըմբռնել թէ ոչ—մահմետական ցեղերու պետերը հաւատարմական յայտարարութիւններ ընելու ստիպուած են, իրենց ժողովուրդը վտանգի չ'ենթարկելու համար: Թուրքը կը ջարդէ, և, երբ ջարդն սկսի, քննադատներս չ'են կարող կասեցունել զայն: Յունաց տիեզերական պատրիարքը իմինչէս չատաւելի պահպանողական շրջաբերական մը հրատարակեց, որոյ մէջ Որդիք Սատանայի կոչեց այն Յոյները որոնք անձնուիրաբար չ'են ծառայեր օսմանեան պետութեան, իրենց դաւանակից Ռուսին դէմ մղուած պատերազմին մէջ:»

Արդէն վարժապետեան ընտանիքը պատճառունէր «Թիւրքամոլ» չ'ըլլալու: Ներսէսի հայրը պարկեշտ վարժապետ մ'էր. Ենիչէրի մը, որոյ շալը գողցուած էր, չը կարենալով բռն յանցաւորը գտնել, անհիմն կասկածով մը բանտել տուաւ զայն: Թօմարուք Աղասիին արիւնոտւշտ ստիկանները տանջանքի ենթարկեցին կալանաւորը, որպէս զի խոստովանէր չալին ուր պահած ըլլալը: Զգացած ցաւին հակառակ, խեղճը շարունակեց պնդել իր անմեղութեանը վրայ, մինչև որ երևան ելաւ թէ ուրիշ Ենիչէրի մը ցողցած էր շալը: Մարդը բանտէն արձակուեցաւ, այլ այնպիսի վիճակի մը մէջ որ իսկոյն անկողին ինկաւ և հոգին փչեց: Այս անմեղ գոհին որդին էր Ներսէս վարժապետեան, որոյ Գրիգոր եղբայրն ալ Հասգիւղի ջարդին ատեն յօշոտուեցաւ թուրք խուժանէն:

*
* *

Հաւատարմական ցոյցերու շրջանին կը վերաբերի նաև Ներսէս պատրիարքին առ անգլիական դեսպանն ըրած «հակառուսական յայտարարութիւնը», զոր Լէյքըտ Լօրտ Տէրպիին տեղեկագրած է իր տաճկասէր քաղաքականութեան պահանջած չափազանցումովը, այնպէս որ «Ներսէս ստիպուած եղաւ ոչ միայն ինքն իրան արդարացնել, յայտարարելով թէ իր խօսքերը սխալ են հաղորդուած, այլ և իր ստորագրութեամբ այդ իմաստով պատասխան—հերքում հրատարակել», ինչպէս կը գրէ Պ. Սարուխան: Տարի մը ետքը, Լօրտ Սօլզպիի ալ իր տաճկասէր քաղաքականութեան պահանջումներուն համեմատ պիտի տեղեկագրէր Լէյքըտին իր տեսակցութիւնը Խրիմեանի հետ, ինչպէս պահ մը վերջը պիտի տեսնուի:

Տաճկահայ ժողովուրդը, մահմետական մոլե-

ռանդութեան հալածանքէն տառապած, քրիստոնեայ Ռուսին նկատմամբ բնագրական համակրանք մը տածած է միշտ: Եթէ Ներսէս և իր ժամանակակից ազգասէրներուն մեծ մասը հակառուս ոգի մը ցոյց տուած են, յանցանքը աւելի ուսահայ տժգոհներու վերագրելի է: Քիչ Տաճկահայեր ծանօթ էին ուս կառավարութեան արարքներուն. ուստի վստահութեամբ ականջ կը դնէին այդ տժգոհներու տրտունջներուն: Պոլսահայութեան մէջ առաջին հակառուս սերմերը ցանոյրը եղաւ Միքայէլ Նալբանդեան, զոր Օտեան գերդաստանը օրերով հիւրընկալեց իր Սկիւտարի բնակարանին մէջ, այժմ Պէրպէրեան վարժարան: «Կոմս Էմմանուէլ»ի ազնիւ ոգին և բոցաշունչ ազատասիրութիւնը խոր տպաւորութիւն գործեցին ունկնդիրներուն վրայ, ինչպէս լսած եմ բարեյիշատակ Գրիգոր Օտեանէն: Իրմէ յետոյ նոյն հակառուս երգը երգեցին Համբարձում Իփէկճեան, որ Խրիմեցի էր, և Մարկոս Աղաբէգեան, որ, թէև Զմիւռնացի, երկար ատեն ապրած և գործած էր Կովկասի մէջ: Տժգոհ էին Մեղու Հայաստանի և Նոր-Գարի կուսակցութիւններն ալ, և կասկածելի կը նկատէին Մշակի ուսասիրութիւնը: Երբ Աղեքսանդր Երեցեանց իր ազգականները տեսնելու համար Պոլիս եկաւ, ուր քարացած գիրքերու և ուրիշ իրեղէններու վրայ հմտալից դասախօսութիւն մ'ըրաւ, Թիֆլիսէն անստորագիր նամակ մը ստացայ, որ կը յորդորէր զգուշանալ այդ «ուսական լրտես»էն: Տաճկահայ ժողովուրդը տժգոհներու հակառուս յայտարարութիւններէն ազդուեցաւ բնականօրէն, և սկսաւ կրկնել. «Ստուում մեզ Օսմանցիէն չը գատէ, Օսմանցին ալ Մօսկօֆին քօփուզէն չը գատէ:»

* * *

Զարը Սուլթանին դէմ պատերազմ հրատարակած էր, Տաճկաստանի քրիստոնեաներուն պաշտպանութեանը համար. սակայն հայ քրիստոնեաները մոռցուած էին Գըզանլըքի նախագիծ դաշնագրին մէջ: Երբ այս գոյժը Պոլիս հասաւ, մեր ժողովուրդը «մեծ ցաւ ու յուսահատական հիասթափում» զգաց, ինչպէս կը գրէ Պ. Սարուխան: Ներսէս վարժապետեանին համար գործելու ժամը հնչած էր: Իր եկեղեցական և աշխարհական պատուիրակներուն ձեռքով, Աղբիա նուպոլիսէն սկսեալ, ուս լիագործներուն միտքը պատրաստելէ յետոյ, ինք անձամբ վարեց վերջին բանակցութիւնները, Սան-Սդէֆանօ երթալով անվեհեր: Մեկնելէն օր մ'առաջ, երբ իրեն ներկայացայ, պատմեց ինձ թէ, նախորդ օրը, ուս դեսպանատան հայ թարգմանը, Յաբէթիկ Նէվրուզ, մեծ-դուքս Նիգօլային կարեւոր նամակ մը յանձնելու համար Սան-Սդէֆանօ երթալու պէտք ունենալով և ճամբան չը գիտնալով, ձիով Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցին զացեր և անոր ժամկոչը իրեն հետ առեր էր իբր ուղեցոյց: Թուրք ոստիկանութիւնը դիտեր էր այս ուղեկցութիւնը, և, պատրիարքին յատուկ պաշտօնագիր մ'ուղղելով, ազդարարեր էր որ ծանր պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուէին հայ եկեղեցիներու պաշտօնեաները եթէ այնուհետեւ թշնամի բանակը երթալու յանդգնէին: Ներսէս, այդ պաշտօնագիրը ինձ կարգալ տալէ յետոյ, ըսաւ ժպտելով. «Կը տեսնե՞ս, կառավարութիւնը կատղեր է պարզ ժամկոչի մը Սան-Սդէֆանօ երթալուն համար: Որքան աւելի պիտի կատղի երբ լսէ Հայոց պատրիարքին հոն երթալը, այն ալ Հայաստանի վարչական ինքնօրինութիւնը խնդրելու համար: Վաղը ճամբորդ եմ:»

Պ. Սարգսյան կը գրէ թէ «Նար-Բէյ Պետեր-բուրգից մեկնելով անցաւ Եւրոպա և միացաւ այն տեղ խրիմեանին», այլ անտեղեակ կ'երևի «մատենադարան»-ի հեռագրին, զոր, Ներսէսի բոլոր գործակիցներուն պէս, ես ալ տեսած և արդէն յիշատակած եմ L'Arménie-ի «Պատասխանատու թիւներ» վերնագրով յօդուածաշարքիս մէջ, որ դժբախտաբար անծանօթ մնացած է հեղինակին: Կ'արժէ պատմել համառօտ:

Սան-Սդէֆանօի մէջ, Վարժապետեան վարչական ինքնօրինութիւն խնդրած էր օսմանեան Հայաստանի համար: Ռուս լիազօրները, որոնք վիթխարի Պուլկարիա մը ստեղծած էին, դաշնագրին 16րդ յօդուածը միայն տուին իրեն, առարկելով թէ թուրք լիազօրները հակառակած էին ինքնավարութեան: Պատրիարքը որոշեց պնդել իր ծրագրին վրայ, մանաւանդ որ Անգլիացիները դաշնագիրը վերաքննելու խօսքեր սկսած էին ընել: Նա ռուսասէր ճանաչուած Նար-Պէյը Բէդրօկրատ զրկեց, ռուս կառավարութեան շնորհակալիք յայտնելու համար 16րդ յօդուածին նկատմամբ և անկէ խնդրելու համար որ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագրին ոյժ տար, եթէ դաշնագիրը վերաքննութեան ենթարկուէր երբէք: Երկու եկեղեցականները համաձայնած էին որ Նար-Պէյ իր բանակցութեան արդիւնքը իսկոյն պատրիարքին հաղորդէր ծածկալեզու հեռագրով մը, ուր արտաքին գործերու նախարարութիւնը պիտի կոչուէր «մատենադարան» և ինքնավարութիւնը «ձեռագիր»:

Արդարեւ, Կօրչաքովի հետ տեսակցելէ յետոյ, Նար-Պէյ հեռագրեց թէ «մատենադարան»-ի տեսուչը չ'էր խոստացած իրեն տալ իր փնտած «ձեռագիր»ը, և խորհուրդ տուած էր որ եւրոպական ոստաններու միւս թանգարանապետներ-

րուն ալ դիմէր, գտնելու համար իր ուզած մատենագիրը: Այս հեռագրին վրայ էր որ Ներսէս և իր խորհրդականները որոշեցին Արեւմուտք զրկել անգլիասէր ճանաչուած խրիմեանը, և հրամայել Նար-Պէյին որ երթայ անոր միանայ երբ վեհաժողով գումարուի:

Ուրեմն անհիմն է թ. Պէկեանի պէս ռուսամոլներու սա կարծիքը թէ Հայերը սխալ գործեցին Ռուսէն զատ ուրիշ ազգերու ալ դիմելով, քանի որ նոյն իսկ Կօրչաքովի խորհուրդին էր որ այս զիմուք տեղի ունեցաւ: Երբ Պէյը զացինք, տեսանք թէ բոլոր արեւելեան ազգերը պատուիրակներ զրկած էին հոն, նոյն իսկ Ռուսին ցեղակից և դաւանակից Սերպերն և Մօսկովէն կրօնները, և Լորիս-Մելիքով ալ խորհուրդ տուաւ մեզ որ բոլոր կառավարութիւններուն դիմէինք հաւասարապէս, ինչ որ ըրած էինք արդէն:

Այդ կարեւոր հեռագրին պատճէնը չ'ունիմ որ հրատարակեմ, և չ'եմ կարօղ վկայ կոչել զայն կարդացող ազգայինները, որոնք, աւանդ, ցուրտ հողին տակ կը հանգչին այժմ. սակայն երկու փաստեր կան որոնք կրնան հաստատել պատմած իս վաւերականութիւնը: Նախ թէ, եթէ Կօրչաքով տարբեր խորհուրդ տուած ըլլար, Նար-Պէյ չը պիտի համարձակէր Պէյըին երթալ և հոն իրեն ներկայանալ: Երկրորդ թէ 1912ին ալ տեսանք համանման եղելութիւն մը. ռուս կառավարութիւնը խորհուրդ տուաւ Էջմիածնի կաթողիկոսին որ միւս եւրոպական պետութիւններուն ալ դիմէր 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը խնդրելու համար, որով կազմուեցաւ Պօղոս Նուպար Բաշայի նախագահած ազգային պատուիրակութիւնը:

Պ. Սարուխան կը դատապարտէ Ներսէսի յաճախակի հրաժարումները, որոնք սակայն արգելք չ'եղան որ նա մինչև իր մահը վարէր պատրիարքական պաշտօնը: Արդարութիւնը կը պահանջէր որ հեղինակը նկատողութեան առնուր սա մեղմացուցիչ պարագաները թէ նա հրաժարականը կը գործածէր իբր զէնք, պառակտիչ երեսփոխաններէ և նոյն իսկ կառավարութենէն զիջումներ ձեռք բերելու համար, և թէ չաքարախտն էր որ դիւրագրգիռ ըրած էր զայն, մաշիչ հիւանդութիւն մը որու զոհ գնաց, դեռ գրէթէ երիտասարդ:

Եւ երբ հեղինակը խոշորացոյցով կը նայի վարժապետեանի մարդկային թերութիւններուն վրայ, չը պատմեր անոր պատիւ բերող ինչ ինչ արարքները: Նոյն իսկ զանց կ'առնու յիշատակել սա հանրածանօթ իրողութիւնը թէ, երբ Ապտ-իւլ - Համիտ, հայ պատուիրակութեան անդիւր ըողոքներէն զայրացած, Տատեան Յարութիւն Բաշայի միջոցաւ Ներսէսին հրամայեց Պէրլինէն ետ կանչել զայն, հայկական խնդրին հեղինակը պատասխանեց, իբր նոր Միռապօ. «Գնա ըսէ Սուլթանին որ ես պատուիրակներ զըրկեցի վեհաժողովին, ազգիս ցաւերուն դարման խնդրելու համար, և ետ չը պիտի կանչեմ զանոնք, մինչև իսկ եթէ պատրիարքարանիս դուռնէն կախել տայ զիս, ինչպէս կէս դար առաջ կախուեցաւ Յունաց Վրիզօրիոս պատրիարքը:»

Վարժապետեանի գործակիցներուն զալով, Պ. Սարուխան կը գրէ թէ «Ներսէսին օգնել էին առանձնապէս՝ Գր. Օտեան, դօկտ. Սերվիչէն և մասնաւորապէս Յովհ. Նուրեան»: Եթէ հոս

մասնաւորապէս գործածուած է մասնաւորի իմաստով, դիտել պիտի տամ թէ Ներսէսի առաջին խորհրդականն էր Գրիգոր Օտեան, որուն «Զօրապետ» կեղծանունը յատկացուցած էինք մեր նամակներուն մէջ, ինչպէս Նուպարին «Խիկար»: Ինչպէս հեղինակն ալ կը խոստովանի ուրիշ էջի մը մէջ, «Գր. Օտեան գրէթէ ուղղութիւն էր տալիս այն ժամանակ ազգային կեանքին, Ներսէս պատրիարքի բացարձակ վստահութեանը վրայ յենուած»: Վարժապետեանի երկրորդ խորհրդականն էր ծերակոյտի անդամ բժիշկ Սերվիչէն, գոր Պ. Սարուխան իրաւամբ կը կոչէ «ամենից յարգուած մի պատկառելի ազգային գործող, Սահմանադրութեան ամենահին սիւներից մէկը»: Ասոնցմէ շատ ետքը կու գար Նուրեան, որ վեհաժողովին յետոյ տաճկասիրական հովեր սկսաւ առնուլ, թէ և շարունակելով ծառայել Բերայի ազգային գործերուն: Օտեան, որ կը ճանաչէր այս տաղանդաւոր պաշտօնատարին յեղեղով նկարագիրը, կ'ըսէր. «Նուրեան էֆէնտին օր կայ որ անկողինէն հայասէր դուրս կ'ելլէ, օր կայ որ տաճկասէր:»

Հեղինակը կը գրէ. «Չէ՞ որ Հայերն ևս քրիստոնեայ էին. չէ՞ որ Թիւրքիայում նոյնչափ, եթէ ոչ աւելի, զրկանք և հարստահարութիւններ էին կրել և կրում էին՝ որչափ Բուլգարները, Բօսնեակներն և այլն, որոնց դատը պաշտպան վում էր յատկապէս Ռուսաստանի կողմից զինուորութեամբ. ինչո՞ւ Հայերը պիտի լռէին:» Բուն խնդիրը այս էր ահա, և մենք, Հայերս, յիշեալ ցեղերուն դէմ չարակամութեան զգացում չը տածելէ զատ, փափագող էինք որ անոնց իրաւունքները ճանաչուէին լիովին, որպէս զի կարգը մեզ գար: Ստեփան Բաշա Ասլանեան, «Տէրութիւնը մասնակցեցաւ ազգայնոց ջանից» գրելու տեղ, աւելի ճիշդ խօսած կ'ըլլար եթէ ըսէր թէ «Տէրութիւնը շատ չը հակառակեցաւ ի

սկզբան» և զայս կը պարտինք կառավարութեան շուարած վիճակին և մանաւանդ Օտեանի ճարտար լեզուին, որ համոզած էր թուրքերը թէ պատրիարքին ձեռնարկը անհամաձայն է՝ էր իրենց շահերուն, այն Օտեանին գոր Պ. Սարուխան ալ կը կոչէ «անկեղծ հայրենասէր և հմուտ քաղաքագէտ»:

Յարգելի հեղինակը, գուցէ պատմիչի անկողմնակալութիւն ցոյց տալու համար, ինձ ալ զընդսեղի հարուածներ կը շոյալէ: Տեսնենք թէ որ աստիճան իրաւունք ունի:

«Ոչ բուն պատուիրակն (Խրիմեան) և ոչ իր թարգմանը (Չերազ), կը գրէ նա, խստիւ դատելով՝ չէին այս պաշտօնի համար բուն յարմար անձինք:» Խրիմեան «ոչ մի եւրոպական լեզու չգիտէր», ճշմարիտ է, այլ ոչ մի բարձրաստիճան եկեղեցական ունէինք որ անոր չափ տեղեակ ըլլար Հայաստանի վիճակին, ոչ մի կրօնաւոր որ անոր ասիական վեհութիւնը ունենար: Երբ Նուպար Բաշա Բարիզի մէջ տեսաւ զայն առաջին անգամ, ըսաւ ինձ ֆոնսերէն. «Ներսէս պատրիարքը շատ լաւ ընտրութիւն մ'ըրեր է: Խրիմեան Սրբազանը Հայաստանի կենդանի պատկերն է: Պատգուր զայն ամբողջ Եւրոպայի մէջ, և նա ամեն սիրտ պիտի գրաւէ իր պարթև հասակովն և հայրապետական դէմքովը, թէ և չը խօսի եւրոպական լեզուներ:» Դեռ վերջերս Լօրտ ձէյմս Պրայս, որ 1878ին տեսակցած էր անոր հետ, կաթողիկոսական կոնդակն իրեն յանձնող պատուիրակութեան կ'ըսէր թէ այն Անգլիացիները որոնք Լօնտօնի մէջ պատահած էին Խրիմեանին, «խորապէս ազդուած են անոր ազնիւ նկարագրէն»:

Գալով ինձ, պարզ ուսուցիչ մ'էի արդարեւ,

այլ այս չ'արգիլեր որ մարդ քաղաքականութեամբ ալ զբաղի: Տէլգատէ ուսուցիչ էր, դիւանագէտ ըլլալէ առաջ, և կրցաւ նշանաւոր դեր մը խաղալ քաղաքականութեան մէջ (արուեստին կ'ակնարկեմ՝ անշուշտ և ոչ տաղանդին): Ասկէ զատ, վեհաժողովէն մէկ տարի յետոյ հրատարակուած Հայաստան և Իտալիա գրքոյկիս մէջ յայտնած եմ թէ ինձ յանձնուած պաշտօնը ձրի էր, տաժանելի և գուցէ ոչ անվտանգ, թէ շատեր մերժած էին զայն, և թէ ես ընդունեցայ, թէ և տկար (էջ 23): Արդարեւ դիւրին գործ չ'էր ամբողջ հինգ ամիս Խրիմեանի պէս արտակարգ անձնաւորութեան մը լեզուն և գրիչն ըլլալ Եւրոպայի մէջ, և յայտնի էր թէ, վերադարձիս, յաւէտ կասկածելի (միակի) և ատելի պիտի դառնայի թուրք կառավարութեան առջև, այնպէս որ այնուհետեւ ստիպուեցայ հայրենիքէս հեռու անցունել կեանքիս մեծ մասը: Խրիմեանին ընկերանալու արժանաւորագոյն անձը Օտեանն էր, այլ միթէ կարելի էր որ նա իր ապագան խորտակէր, յայտնապէս մասնակցելով իրօք հակաթուրք ձեռնարկի մը որոյ աջողութիւնը երկբայելի էր: Երբ տասարդական անհաշիւ խանդը միայն կրնար ընդունիլ տալ այսքան փալից պաշտօն մը. ես ունեցայ այդ խանդը. յոյսցանք էր միթէ:

Եւ միթէ մեր լաւագոյն դիւանագէտներն ալ կրնային խորամանկութեամբ մրցիլ ապրիլ 1ին ծնած խաբէբայ Պիսմարքի մը, հրէամիտ Պիզընսֆիլտի մը կամ այն կօրչաքովին հետ որ, ըստ Պ. Սարուխանի, «ԺԹ. դարի ռուսական ամենամեծ քաղաքագէտն է համարվում»: Միթէ հաւանական չ'է՞ր որ վեհաժողովին ձեր աղուէսները աւելի ազդուէին պատկառելի հայրապետի մը և խանդավառ երիտասարդի մը անկեղծ և աննենգ լեզուէն, և Աստուծոմէ չը վախցող և մարդոցմէ չ'ամաչող դատաւորը արդարութեամբ վարուէր աղերսարկու այրիին հետ:

Եւ այսպէս ալ եղաւ: Խրիմեան և իր քարտուղար-թարգմանը մեծ պատուով ընդունուեցան թէ՛ Հոռմի, թէ՛ Բարիզի, թէ՛ Լօնտօնի, թէ՛ Վիէնայի և թէ՛ Պէրլինի մէջ: Ոչ մի դուռ փակուեցաւ իրենց առջև, ոչ մի նշանաւոր Եւրոպացի մերժեց ընդունիլ զանոնք: Մամուլի ներկայացուցիչներն ալ համակրեցան անոնց պաշտպանած դատին, ինչպէս կը յայտնէ նոյն իսկ Պ. Սարուխանի գիրքէն քաղուած սա վկայութիւնը. «Հայոց Յիշատակագիրը, - գրում է պրոֆէսոր Անդրէաս Արծրունին Բէրլինից Մշակին, - ամբողջ եւրոպական լրագրութեան կողմից մեծ համակրութեամբ ընդունուեց, և ամբողջ մամուլը միաձայն հաստատում է թէ Թիւրքիայի Հայերի պահանջները շատ համեստ և իրաւացի են, և կարծում է որ կօնգրէսն անպատճառ կ'ընդունի:»

Մենք, Պէրլինի մէջ, նոր բան մը չունէինք խնդրելու, որու համար պէտք ըլլար դիւանապետական հնարքներ գործածել: Լիբանանի վարչութիւնը ծանօթ էր ամենուն. մենք անոր գործադրութիւնը միայն պիտի պահանջէինք օսման, նեան Հայաստանի համար: Խնդիրը պարզ էր, և կրցանք ճակատաբաց տեսակցիլ և բանակցիլ բոլոր լիազօրներուն հետ: Դեսպանատունները երեւոյթ մը չ'էին տար, առանց յատուկ հրաւիրագիր ղրկելու Խրիմեանին, Նար-Պէյին և ինձ: Կայսրը անկողին ինկած էր, ընկերվարական Նօպլիինի կարաբերինէն 18 վէրք ստացած. Աուկուսդա կայսրուհին ընդունեցաւ երեքս, անկախ Հայաստանի մը դեսպաններն ընդունելու հանգիստաւորութեամբ: Թագաժառանգ իշխանը, որ յետոյ Ֆրէտէրիգ Գ. կայսր եղաւ, մեզ անգամ մը Լօնտօնի և անգամ մը Պէրլինի մէջ ընդունելէ յետոյ, երկու անգամ ալ ճաշի հրաւիրեց, անգամ մը Բօցտամի պալատին մէջ, ուր, սեղանի վրայ, արեւելեան ազգերու բոլոր ներկայացուցիչներէն

վեր բազմեցուց հայ պատուիրակները, և անգամ մ'ալ Պէրլինի պալատին մէջ, Վեհաժողովին փակման օրը: Այս խնճոքին, զոր չը յիշատակեր Պ. Սարուխան, հրաւիրուած էին Պիսմարք, բոլոր լիազօրներն և անկախ ազգերու ներկայացուցիչները, նաև, իբր բացառիկ պատիւ, հայ պատուիրակները:

*
*
*

Հեղինակը, որ «ոչ մի եւրոպական լեզու չգիտցող» եկեղեցականի մը և անոր ընկերացող «կատարելապէս անփորձ» երիտասարդի մը այսքան և այսպիսի աշողութիւններուն առջև լուծիւն կը պահէ, յանկարծ լեզուանի կը դառնայ դատապարտելու համար զիս, որ, Վեհաժողովէն գրէթէ երեք ամիս առաջ, Հոռմի մէջ արտաքին գործերու նախարարէն Խրիմեանի համար ունկընդործիւն մը կարենալ ստանալու համար, հարկ համարած էի անոր քարտուղարին առջև նախկին պատրիարքին դիրքը բարձրացունել, ըսելով թէ հայ եկեկեցին «5.000.000 քրիստոնէայ կը վարէ Արեւելքի մէջ», այս թիւին մէջ ըմբռնելով հայադաւան Ասորիներն ալ, Վաթիններն ալ, Հապէշներն ալ: Կը մեղադրէ զիս, յիշեալ նախարարին ըսած ըլլալու համար թէ «Հայերը 4.000.000 անհատէ բաղկացած քրիստոնէայ ժողովուրդ» մ'են, թիւ մը որ 1878ին չափազանցուած չ'էր նկատուեր բնաւ, և թէ «Սուլթանի հպատակ» Հայերուն թիւը 3.000.000ի կը հասնէր, ինչ որ, ըստ Պ. Սարուխանի, «դարձեալ ճիշտ չէր», թէև չ'ըսեր թէ ինչու: Հայ ժողովուրդը վիճակագրուած չ'էր կանոնաւորապէս, և ոչ ոք կրնար հաստատել թէ 3.000.000 Հայ չը կար Տաճկաստանի մէջ: Հեղինակը, աւելի հեռուն, առանց դիտողութեան կը յայտնէ թէ Ներսէս, Ազգային ժողովին առջև խօսած մէկ

ճառին մէջ, ըսած է. «Ամեն օր ամեն կողմէ հրաւեր ու պաղատանք կ'ընդունիմ, մանաւանդ մեր 3.000.000էն աւելի Հայերէն, որ հայրենի հողին վրայ ազգային գոյութիւնը պահեցին մինչև այսօր:»

Հոռոմի տեսակցութենէն յետոյ էր որ Պատւորաբարանը պատրաստեց և մեզ զրկեց իր վիճակագրական տեղեկագիրը: Ասոր թուանշաններուն վրայ միայն պնդեցինք այնուհետև:

*
* *

Պ. Սարուխան, L'Arménie մէջ հրատարակած ընդարձակ յիշատակարանէս քաղելով, կը պատմէ թէ Վատէնկոօն ըսած է մեզ թէ «Լիբանանը կարելի չէ Հայաստանին նմանցնել: Լիբանանում թիւրք չկայ, իսկ ձեր երկրում շատ կայ»: Եւ կը յարէ. «Ֆրանս. մինիստրի կատարած նկատողութիւնն առանց հետևանքի է մնում»: Եթէ հոս առանց հետևանքի բառերը առանց պատասխանի կը նշանակեն, հեղինակը սխալած է, քանի որ, նոյն տեսակցութեան պատմութեանս մէջ, հրատարակուած է մեր պատասխանը. «Մենք բացատրեցինք թէ Լիբանանի վարչութիւնը յիշատակելով Հայաստանի նկատմամբ, ուր թուրքերը Հայերէն նուազ բազմաթիւ են, Պատրիարքարանը չ'էր ուզեր ըսել թէ Հայաստանի մէջ կէտ առ կէտ գործադրուի այն, առանց տեղական հանգամանքներուն պահանջած փոփոխութիւնները կրելու: Լիբանանի վարչութիւնը երկու սկզբունք կը ներկայացունէ մեզ. քրիստոնեայ վարչութիւն, եւրոպական հսկողութիւն. այս երկու սկզբունքները օսմանեան Հայաստանի համար անհրաժեշտ կը թուին մեզ, և այս տեսակէտով է որ մեր յիշատակագիրը Լիբանանի յիշատակութիւնն ըրած է:»

*
* *

Ինչպէս ըսի արդէն, Սուլպրի իր տաճկասէր քաղաքականութեան պահանջումներուն համեմատ տեղեկագրած է իր տեսակցութիւնը Խրիմեանի հետ: Պ. Սարուխան կը գրէ. «Խրիմեան գաղտնի իմացնում է Ներսէսին թէ իր տեսակցութիւնը Սալիզբրին սխալ է հաղորդած դեռ պահին: Ո՞րն էր այդ սխալը: Արդեօք սխալը Սալիզբրիի՞ մօտ է թէ թարգմանի մօտ, որ տարբեր կերպով է հաղորդել Խրիմեանի խօսքերն անգլ. մինիստրին, դժուար է պարզել:»

Հեղինակը, որ մէջբերումներ կ'ընէ Հայաստան և Խոտախաւէն, անոր 19րդ էջին մէջ տեսած ըլլալու էր թէ այդ օրը մեզ ընկերացած էին Լօնտօնի երկու գլխաւոր հայ գործիչներն ալ, Պ. Կ. Յակոբեան, որ ողջ է դեռ, և Գ. Բաբազեան, որ մեռած է: Երկուքն ալ գիտէին Ֆուանսերէն (խօսակցութիւնը այս լեզուով տեղի ունեցաւ), և կարող էին ուղղել սխալս, եթէ սխալ թարգմանած ըլլայի:

Խոռոմիւնը սա է թէ, երբ Լօնտօն հասանք, յոյժ տաճկասէր գտանք դահլիճն և ժողովուրդը: Հայտ-Բարքի մէջ թրքասիրական հսկայ միդինկներ կը գումարուէին, ցուցարարները տաճկա տեսց կլատտդընին տանը պատուհանները կը քարկոծէին, փողոցէն անցնող ֆէսաւոր Հրեայ մը թուրք կարծելով՝ իրենց ուսերուն վրայ կը բարձրացունէին և քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կը պտտցունէին յաղթանակով, մինչ թատրոնները Օսման Բաշայի փառքով կը թնդային և Պիզնոֆիլա, ռազմաշունչ ճառեր արտասանելով, Հնդկաստանէն 7.000 զինուոր բերել կու տար Մալգա, յաղթական Ռուսին դէմ պաշտպանելու համար օսմանեան պետութիւնը, որու հետ Կիւպրոսի դաշնակցութիւնը կը նախապատրաստէր: Եթէ վեհաժողովին համար կ'ուզէինք շահիլ

Անգլիայի ձայնը, որ այն ատեն բոլոր պետութիւններուն ձայնէն աւելի բարձր կը հնչէր, պարտաւոր էինք թուրք կառավարութեան դէմ չափաւոր լեզու գործածել, ինչպէս խորհուրդ տուած էր մեզ Բարիկդի անգլիական ղեսպանը: Անգլիա թուրքին նկատմամբ գրէթէ այնպիսի տրամադրութեան մէջ էր այն ատեն որպիսի տրամադրութեան մէջ է այժմ Գերմանիա. և միթէ հայ պատուիրակութեան մը ներելի՜ է այսօր Պէրլին երթալ և հոն կծու լեզու գործածել օսմանեան պետութեան դէմ:

Մենք խօսեցանք թուրք կառավարութեան դէմ, և ասոր հետքը կը նշմարուի նոյն իսկ Սօլզպրիի վերոյիշեալ նամակին մէջ, որոյ թարգմանութիւնը հրատարակած է Պ. Սարուխան: Արդարեւ նախարարը կը խոստովանի թէ Խրիմեան խնդրերէ որ «պետութիւնների կօնգրէսում Հայերի շահերն էլ նկատողութեան առնուեն և միջոցներ գործ դրուեն նրանց համար լաւ վարչութիւն հաստատելու»: Միթէ «լաւ վարչութիւն» պահանջելը չը՞ յայտնէր թէ թուրք վարչութիւնը վատ կը նկատէինք: Մինչև իսկ երբ Սօլզպրի կը գրէ թէ, ըստ Խրիմեանի, «Հայաստանի թիւրք բնակիչներն և հաւասարապէս հարստահարվում են անօրէն Գիրդերից», միթէ Գիրդերէն գանգատիլը ինքնին գանգատիլ չ'է՞ թուրք կառավարութենէն, որ չը կրնար կամ չ'ուզեր զսպել իր այս աւազակաբարոյ հալածակները:

Մեր գործածած չափաւոր լեզուն իր ազդեցութիւնն ունեցաւ տաճկասէր Սօլզպրիին վրայ: Վէհաժողովին պաշտօնական ատենագրութիւնը կը վկայէ թէ նա ըսած է յունիս 24ի նիստին մէջ. «Պէտք է պաշտպանել Հայերուն շահերը և թէ՛ անմիջական բարեօրոյններու, թէ՛ ապագայ առաջդիմութիւններու յոյսեր տալ անոնց»:

* * *

Պ. Սարուխան կը շարունակէ. «Խրիմեան դեռ չէր գնացել լօրդ Բիկլենսֆիլդին այցելութեան: Նախ քան առաջին միջնորդին այցելելը՝ Խրիմեան գնում է նրա քաղաքական հակառակորդ մեծ ծերունուն՝ Գլադստօնին տեսնելու: Այս հանգամանքը նեղացրել է Լօնդօնի Հայերին, որոնք Մ. Չերազին են վերագրել այս այցելութիւնը: Գ. Բաբագեան և իր ընկերները գտնում էին որ անքաղաքագիտական էր Խրիմեանի և Չերազի այս վարմունքը»:

Գ. Բաբագեան քաղաքական հասկացողութենէ գուրկ վաճառական մ'էր, թէ և ազգասէր գործիչ, որու հետ ես ալ այցեցի երեսփոխան Ֆօրսդըրին: Երբ Կլատսդընէն ունկնդրութիւն խնդրեցի Խրիմեանի համար, արդէն տեսած էի Պիզընսֆիլտի քարտուղարը, որ յայտնած էր թէ նա, յոյժ զբաղած ըլլալով, չը պիտի կարենար ընդունիլ հայ պատուիրակութիւնը, և թէ մեր խնդիրը քաղաքական էր և կը վերաբերէր արտաքին գործերու նախարարին, որ ընդունած էր մեզ (Պիզընսֆիլտ Պէրլինի մէջ ալ կրկնեց այս առարկութիւնը, և, երբ հոն հանձեցաւ մեզ հետ տեսակցիլ, պայման դրաւ որ քաղաքականութեան վրայ չը խօսինք): Այս մերժումէն յետոյ, մտածեցի թէ անպատշաճ էր Լօնդօնէն մեկնիլ, առանց մեր երախտագիտութիւնը յայտնելու առեւելեան քրիստոնեաներու հօր պաշտպան Կլատսդընին, մանաւանդ որ նա կրնար նորին նախարարապետ ըլլալ քիչ ատենէն, ինչպէս որ եղաւ ալ, և մեր տեսակցութիւնը Գորինընէն գաղտնի պիտի մնար, ինչպէս որ մնաց ալ: Կլատսդըն ճաշի հրաւիրեց Խրիմեանն և զիս, յոյժ սիրալիւր ընդունելութիւն մ'ըրաւ մեզ, ստորագրեց և ինձ նուիրեց իր լուսանկարը, և այնուհետեւ հայ դատին վեհագոյն փաստաբանը

եղաւ. Եւրոպայի մէջ: Երբ Կերսէս և իր խորհրդականները, 1878ի պաշտօնավարութենէս չափազանց գոհ, 1880ին զիս նորէն Անգլիա զրկեցին իբր պատուիրակ, և այս անգամ առանձին (գիտէին թէ ես կատարած էի պատուիրակութեան գրէթէ ամբողջ գործը), Կլատսդըն, որ նախարարապետ եղած էր, վաղածանօթ բարեկամի մը պէս ընդունեցաւ զիս և ամեն ճիգ թափեց 61րդ յօդուածին գործադրութեանը համար: Ընթերցողին կը թողում դատել թէ ով անքաղաքագէտ գտնուած է, ես թէ վերոյիշեալ վաճառականը, որ իրեն պէս կարճատես չատագովներ գտած է:

*
* *

Հեղինակը կը յայտնէ թէ Խորհրդարանի մէջ Հայաստանի խառն բնակչութեանը մասին Սօլզպրիի յունիս 6ին ըրած «ծանրակշիռ յայտարարութիւնները հայ պատուիրակութիւնը Լօնդոնում լռելեայն ընդունեց, և միայն Բէրլինում խորմեան, Կարբէյ և իրանց խորհրդականներն անհրաժեշտ գտան ուղղել Սալիզբրիի համոզումն»: Լրագիրները յունիս 7ին հրատարակեցին նախարարին ճառը, և մենք յունիս 8ին մեկնեցանք Լօնտօնէն, Վեհաժողովին բացմանը հասնելու համար: Սօլզպրի ալ Պէրլին պիտի երթար իսկոյն. ուստի, հապճեպ պատասխան մը տալու տեղ, օգտակար համարեցինք հոն մանրամասն հերքմնագիր մ'ուղղել իրեն, խորհրդակցելով Կար-Պէյի և Պոլիսէյն գալիք աշխարհական պատուիրակ Ստեփան փափագեանի հետ, որու համար հեղինակը կը գրէ իրաւամբ. «Այս եռանդուն երեսփոխանն ի սկզբանէ անտի մեծ փութով զբաղուած էր Հայաստանի հարստահարութիւնների վերաբերեալ խնդիրներով և ի մօտէ ծանօթ էր Կերսէս-Օտեան և աջակիցնէ-

րի ծրագրին:» Այնպէս ալ ըրինք: Միթէ այս չէ՞ր լաւագոյն ընթացքը:

*
* *

Նուպար Բաշայի ծրագրին վրայ խօսելով, Պ. Սարուխան կ'ըսէ թէ Է. Տայսիի հրատարակած անգլերէն թարգմանութիւնը «Մ. Չերազ նորից ֆրանսերէնի թարգմանելով հրատարակեց իր L'Arménie թերթում»: Սխալ է: Ես հրատարակեցի Նուպարին ինձ յանձնած ֆոանտերէն բնագիրը, յայտնելով միանգամայն թէ Տայսիի թարգմանութիւնը պակասաւոր էր, քանի որ բնագրին մէկ կարևոր մասը դուրս ձգուած էր: Այս ծրագրական խնդիրը շատ մեկան թափել տուաւ հայ մամուլին մէջ. կ'արժէ անոր քննութեամբը վերջացունել յօդուածս, որ շատ պիտի երկարէր, եթէ ուզէի երևան հանել հեղինակին բոլոր անճշդութիւնները:

Պոլսի գործիչները բարձր համարում ունէին Նուպարի վրայ, և ես, անձնապէս, շնորհապարտ էի իրեն, իբր աշակերտ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի: Սակայն, պատերազմը յարաբերութիւններու խզում յառաջ բերած ըլլալով, ոչ ոք զիտէր թէ նա ուր կը գտնուէր նոյն միջոցին: Անհար էր թղթակցիլ և խորհուրդ հարցնել իրեն: Տնտնալու ժամանակ չը կար: Պէտք էր որ Վեհաժողովին դիմելիք պատուիրակութիւնը անոր գումարումէն շատ առաջ ճամբայ ելլէր, հայութիւնն և հայ դատը ծանօթացունէլու համար այն երկիրներուն մէջ որոնց լիազօրները պիտի վերաքննէին Սան-Սթէֆանօի դաշնագիրը: Գրիգոր Օտեան ձեռք առաւ իր այն հոյակապ գրիչը որով գծած էր երբեմն Ազգային Սահմանադրութիւնն և Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, և յօրինեց ինքնավար Հայաստանի Սահմանադրութիւնը, հիմ բռնելով Լիբանանի վարչութիւնը:

ինչո՞ւ Լիբանանի վարչութիւնը. — Զի վարչական ինքնօրինութիւնը առաջին քայլը պիտի ըլլար՝ օր մը քաղաքական ինքնօրինութեան և այնուհետև անկախութեան հասնելու համար, և զի Լիբանանի դրութիւնը վարչական ինքնօրինութեան միակ նմոյշն էր Տաճկաստանի մէջ, այն ալ ասիական մասին մէջ ուր կը գտնուի Հայաստան. զի այդ դրութիւնը արդէն փորձուած և օգտակար գտնուած էր, քանի որ կըրցած էր զսպել մահմեդական Տիւրքիներուն ջարդասիրութիւնը և իրագործել քրիստոնէայ Մարօնիներուն ապահովութիւնը. և զի այդ դրութիւնը Եւրոպան խրտէսցունելիք նորանշան վարչութիւն մը չը պիտի ըլլար, քանի որ յօրինուած էր աշխատակցութեամբ այն Ֆրանսային, Անգլիային և Ռուսիային որոնցմէ համանմանը պիտի խնդրէինք Հայաստանի համար։ Անհնար էր աւելի գործնական լուծում մը գտնել հայ դատին համար։

Այս համոզումով հասանք Բարիզ, ուր տեղեկացանք թէ հոն կը գտնուէր Նուպար։ Մեզ տրուած հրահանգին համեմատ, իսկոյն դիմեցինք իրեն, խորհուրդ հարցնելու համար։ Իրեն հաղորդեցինք Օտեանի պատրաստած յիշատակագիրը, յայտնելով թէ Գօռդիին հաղորդած էինք և Վատէնկդօնին, Սօլզպրիին և Անտրասիին ալ պիտի հաղորդէինք, Վեհաժողովի նախագահին ներկայացունէիք առաջ, որպէս զի գաղափար կազմէին մեր խնդրին վրայ։ Կարգաց, հաւնեցաւ և հաւանեցաւ որ Վատէնկդօնին և միւսներուն հաղորդէինք զայն։ Մինչև իսկ ըսաւ մեզ խանդավառութեամբ. «Ներսէս պատրիարքը իր անունը անմահացուց Սան-Սդէֆանօի դաշնագրին 16րդ յօդուածն ստանալով Ռուսէն։ Այսպիսի դաշնագրի մը մէջ հայկական խնդիրը ներմուծելով, մեր ազգին այնքան մեծ ծառայութիւն մը մատոյց որ Հայերը ոսկի արծաններ կանգնելու են իրեն։»

Այս տեսակցութենէն շատ յետոյ յղացաւ տարբեր ծրագիր մը պատրաստելու գաղափարը։ Յունիս 11ին մեզ յանձնեց զայն, պատուիրելով որ, Պատրիարքարանի ծրագրին տեղ, իր յօրինածը հաղորդէինք լիազօրներուն և ներկայացունէինք Վեհաժողովին, որ երկու օրէն պիտի գումարուէր։ «Եզրիսական պաշտօնեայ մ'ըլլալով, ըսաւ, չ'եմ ուզեր օսմանեան կառավարութեան դէմ գործել յայտնապէս։ Սակայն, եթէ Վեհաժողովին անդամներէն հրաւէր ստանամ, պիտի ջանամ երթալ անոնց ներկայանալ և պաշտպանել իմ ծրագիրս, որ Օտեանի ծրագրէն շատ աւելի գերազանց է։»

Կարգացի ծրագիրը, և թարգմանեցի խրիմեանին։ Տեսանք թէ Նուպար ալ, Օտեանի պէս, կը պահանջէր որ Լիբանանի կառավարչին ընտրութեան եղանակը գործադրուէր Հայաստանի մէջ։ Նա կ'ուզէր սակայն որ Հայաստանի կառավարիչը արտօնուէր եւրոպացի դատաւորներ կարգելու, որոնք պիտի պատժէին զեղծարար պաշտօնեաները, օտար միջամտութիւն մը որ թուրք լիազօրներուն ամենաբուռն ընդդիմութեանը պիտի պատահէր բնականօրէն։ Նուպար չափաւորած էր Պատրիարքարանի պահանջումները, միանգամայն գործածելով ո՞՞՞ մը որոյ ճարպիկութիւնը չը պիտի կարենար խաբել առաջին լիազօր Գարաթէոսօրի Բաշայի պէս խորամանկ Յոյն մը։ Ներսէս և իր խորհրդականները արդէն չափաւոր պահանջումներ միայն ըրած էին, և չը պիտի ուզէին ազգին առջև պատասխանատուութեան ենթարկուիլ, աւելի չափաւորելով զանոնք, մանաւանդ որ աջողութեան յոյսեր սկսած էին ունենալ։ «Կահլիճներուն տրամադրութիւնը անծանօթ է մեզ, պիտի ըսէին

1. Մշակ և ուրիշ թերթեր քննադատեցին Պատրիարքարանի ծրագիրը իբր յոյժ չափաւոր։

անշուշտ: Եթէ քիչ ուզենք, գուցէ ոչինչ տան մեզ: Լաւագոյն է աւելին ուզել, պակասը կարենալ ստանալու համար:» Ասկէ զատ, նախարարներուն հաղորդած էինք Պատրիարքարանի յիշատակագիրը. Ներսէս ալ դեսպաններուն հաղորդած էր, ինչպէս որ Պ. Սարուխանի հատարակած մէկ մասնաւոր նամակին մէջ կը խոստովանի, ըսելով. «Արդէն կառավարութեանց մատուցինք մեր պաշտօնական յիշատակագիրը:» Միթէ Պատրիարքարանի վարկը չը պիտի կոտրէր եթէ, իր ծրագիրը չ'եղեալ համարելով, նոր մը ներկայացունէինք, մանաւանդ որ սա նախորդին լրացուցիչ մասերն ալ չ'ունէր: Պատրիարքն և իր գործակիցները պատրաստած էին յիշատակագիր մը, խնդրագիր մը, կազմական կանոնագիր մը, վիճակագրութիւն մը, վիճակագրական ծանօթագիր մը, որու կցեցին Քիբէրդի քարտէս մը, ինքնօրէն Հայաստանի սահմանները գծելով անոր վրայ. Նուպարի ծրագիրը այդ յիշատակագրին մէկ ճարտարահիւս ընդլայնումն էր միայն, անոր յարակից տեղեկագիրներէն բոլորովին զուրկ: Ուշ մնացած կիսկատար գործ մ'էր այն, զոր մեծ պետութիւնները նկատողութեան չը պիտի առնուին երբէք:

Ասոնք էին մեր մտածումները. սակայն չը յայտնեցինք Նուպարին, չը վիրաւորելու համար զայն: Ըսինք թէ խնդիրը ծանր էր և ստիպուած էինք պատրիարքին հեռագրելով հրահանգի սպասել: Իրաւունք տուաւ:

Հեռագրեցինք պատրիարքին: Պոլսի գործիչներն ալ մեզ պէս մտածած էին: Պէրլինի մէջ ստացանք Վարժապետեանի ծածկագիր պատասխանը, որ կը հրամայէր արդէն զահլիճներուն հաղորդուած ծրագրին վրայ պնդել: Հեռագրեցի Նուպարին. շատ նեղացաւ, և ինք ղրկեց իր ծրագիրը Վեհաժողովի նախագահին և անգամներուն, իր Տայսի բարեկամին միջոցաւ անոր

անգլերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակել տալով Լօստօնի մամուլին մէջ: Լիագորները կարդացին, և մէկդի դրին, առանց հեղինակը Պէրլին հրաւիրելու պէտք տեսնելու: Եւ ինչո՞ւ. — Զի իրենց պաշտօնն էր դաշնագիր մը պատրաստել, և դաշնագիր մը կը բաղկանայ կարճ յօդուածներէ կամ բանաձևներէ և ոչ ընդարձակ ծրագիրներէ կամ յիշատակագիրներէ: Պետութիւնները, ասկէ 40 տարի առաջ, ինքնավարութիւնը շատ տեսան Հայաստանի համար, և մեզ տունն դաշնագրին 61րդ յօդուածը, ինչպէս որ 23րդ յօդուածը տուած էին Մակեդոնացիներուն: Եթէ գործադրուէին, երկու յօդուածներն ալ պիտի կարենային շատ լաւ արդիւնք յառաջ բերել, մանաւանդ 61րդ յօդուածը, զոր պետութիւններուն պոլսական դեսպանները մեկնաբանեցին իրենց 1880 սեպտեմբեր 7ի հաւաքական ծանուցագրով: Չը գործադրուեցան դժբախտաբար, և այս աւելի զարմանալի է Մակեդոնիայի համար, որ պետութիւններուն քիթին տակ էր՝ Եւրոպայի մէջ, քան Հայաստանի համար, որ ստիական Տաճկաստանի վերջին ծայրը կը զբոսնուէր: Եւ չը գործադրուեցան, զի Սուլթանը սաստիկ հակառակեցաւ և աջակիցներ գտաւ պետութիւններուն մէջ, սկսեալ Գերմանիայէն, որուն իր դաշնակցութիւնը խոստացաւ, Պալատաի երկավթուղիէն զատ:

Երեք պարտաճանաչ պետութիւններ, Սասունի ջարդէն ազդուած, 1895 մայիս 11ին հայաբնակ գաւառներուն վարչութեանը համար Օտեանի և Նուպարի ծրագիրներէն շատ աւելի չափաւոր ծրագիր մը պատրաստեցին, և անոր գործադրութիւնը պահանջեցին Սուլթանէն: Ապտ-իւլ-Համիտ ոչ միայն չը գործադրեց, այլ և 300.000 շախ ջարդել տուաւ անպատիժ, վստահ թէ պիտի պաշտպանուէր Գերմանիայէն և անոր դաշնակիցներէն: Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա չը

կրցան գործադրել տալ իրենց ամենահամեստ
ծրագիրը, ուր մնաց թէ կարենային գործադրել
տալ Օտեանի մը կամ Նուսրարի մը ինքնավա-
րականը:

Գերմանիայի եսամոլ քաղաքականութեանը
շնորհիւ, հայկական խնդիրը ներքին և արտա-
քին կոնֆլիկտներով շրջապատուած դժուարալուծ
խնդիր մը դարձաւ հետզհետէ: Ոչ թէ անիրաւ
խճճանքի, այլ անվերապահ յարգանքի արժա-
նի են այն գործիչները որոնք անոր լուծմանն
աշխատեցան անընկճելի կորովով և անսաման
անձնուիրութեամբ: Եթէ երախտագէտ սիրտ կը
կրենք, փուշի տեղ վարդեր ցանելու ենք անոնց
գերեզմաններուն վրայ:

2442-2447

2013

